

Ивана ХАЏИЕВСКА
Филозофски факултет – Скопје
Институт за историја - магистранд

МАЛЦИНСТВОТА ВО КРАЛСТВО ЈУГОСЛАВИЈА КАКО РАБОТНА СИЛА: ФАКТОРИЗАЦИЈА НА ЕТНИЧКОТО ПОТЕКЛО, ОД ЗЕМЈОДЕЛСКИТЕ ПЕРИФЕРИИ КОН ИНДУСТРИСКИТЕ ЦЕНТРИ (ПРИМЕРИ, 1920-1930)

Abstract: *The dissolution of the Ottoman empire and the Habsburg empire was accompanied not only by the drawing of new borders, but also by the establishment of political and social borders, and boundaries relating to identity politics. Here I argue on a few questions on privilege redistribution in interwar Yugoslavia from the aspect of national minorities as work force, and ethnicity in workers from minorities as agency for industrial capitalists. The wages and the standard of living of local industrial workers were frequently lowered by industry owners using workers with ethnic origins and commutating them from agricultural peripheries to industrial centers. Behind the strong national ideology that divided political power and privilege by national origin, capitalist trends and new industrial needs were lurking.*

Key words: *Kingdom of Yugoslavia, economic migrations, workers, minorities*

Вовед

Доколку направиме куса ретроспектива на економскиот развој на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, подоцна Кралството Југославија, во крајната линија би ги увиделе основните црти на развој на капиталистичко општество од 19 и 20 век¹ каде редистрибуцијата на економските потенцијали и производствените сили се вршела меѓу ин-

¹ Види повеќе: Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1961); Stevan Devetaković, *Ekonomika Jugoslavije: tehnološki progres, ekonomska struktura, regionalni razvoj* (Beograd: Savremena administracija, 1991); Ljubomir Dukanas, *Indeksi konjunktornog razvoja Jugoslavije 1919 – 41* (Beograd, 1946).

дустриските центри и перифериите. Но по оваа реченица која лебди на безбедниот облак на економска теорија, со право се запрашуваме: како се создаваат периферии? За да ја опише економската состојба на Југославија по нејзиното создавање, Мари-Ж. Чалич го користи терминот „леопардова кожа“, алудирајќи на комплексноста на проблемот:

„новите граници ги пресекле историски формираните стопански простори и ги прекроиле. Повеќе националната држава наследила седум различни историски ентитети со различни валутни, даночни, инфраструктурни и правни системи, како и огромни разлики во нивото на развиеност.² ... Обновата [на воените штети, И.Х] поттикнала потрошувачка, но го поттикнала и растот на цените, како и јавниот долг, така што државата печатела сè повеќе банкноти. Кон крајот на 1923 година количината на пари во оптег била повеќе од осум пати поголема отколку на денот на монетарната реформа во 1920 година. Обезвредувањето на парите му годело на порастот на побарувачката на материјални добра и инвестиции. Меѓу 1918 и 1923 година подигнати се 31% од фабриките и отворени се 40% од работните места во вкупниот број настанати во текот на меѓувоениот период. Кога дошло до монетарна стабилизација во 1925 година, спласнал и краткотрајниот бум во градежништвото. Се појавиле првите знаци на криза во аграрниот сектор. Многу повеќе капацитети се создадени за време на инфлаторната конјуктура отколку што пазарот можел долготрајно да издржи, затоа што куповната моќ била слаба.³ ... Уште во 1931 година само 11 % од населението било вработено во индустријата или занаетчиството, а 76% и понатаму живеело од земјоделството. За време на инфлаторната конјуктура и потоа, до 1938 година отворени биле околу 145 000 работни места во индустријата – што било премалку да ја абсорбира надоаѓачката армија на невработени. Дури во 1948 година Југославија ја достигнала точката на која почнало конечно опаѓање на бројот на земјоделското население – што во Англија се случило во 1820 година, во Германија во 1850 година, а во Италија во 1920 година.“⁴

Во периодот по смирувањето на светската економска криза, познато во историјата на југословенската економија како кризна или

² Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Клио, 2013), 104.

³ Чалић, *Историја Југославије*, 121.

⁴ Чалић, *Историја Југославије*, 129 – 130.

инфлаторна коњукура⁵ и доаѓањето на Милан Стојадиновиќ⁶ на чело на југословенската влада, може да стане збор за сеопфатни економски политики и планирање. Оттаму го поставуваме прашањето: Зошто на поедини територии на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, подоцна Кралството Југославија, сè посилено се концентрирала индустријата, технологијата, научните потенцијали и капиталот, а на други територии суровините, изворите на енергија, земјоделството и живата работна сила?

Методолошки и теоретски приод

Во однос на описот на промените во структурата на населението, трудов нема да навлегува во реконструирање на податоците и ста-

⁵ За значењето и релевантниот контекст на овие поими види повеќе кај: Ристо Христов, „Влијанието на економската криза врз стопанството меѓу двете светски војни“, (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 1986; Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*, (Beograd: Savremena administracija, 1988); Dragutin V. Marsenić, *Odnosi akumulacije i potrošnje u jugoslovenskoj privredi*, (Beograd: Naučna knjiga, 1969); Ljubomir Dukanac, *Indeksi konjunktarnog razvoja Jugoslavije 1919 – 41*, (Beograd, 1946).

⁶ Милан Стојадиновиќ (Чачак, 4 август 1888 – Буенос Аирес, 24 октомври 1961), српски политичар, доктор на економски науки и правник, универзитетски професор. Бил министер за финансии на Кралството СХС/Југославија во три наврати (1922-1924, 1924-1925 и 1934-1935). Политички бил активен во Народната радикална партија, а подоцна ја основал Југословенската радикална заедница. Бил претседател на владата на Кралството Југославија од 1935 до 1939 година. Запаметен е и како „прв премиер со модерна визија за државната економија“. Освен политиката на изградба на јавни добра, инсистирал за брз напредок во индустријата. Во таа смисла, неговата влада иницирала носење на „шестгодишен економски план“ (1938 – 1944), прв од таков вид на планирање во економијата во историјата на Југославија. Во контекст на економските прашања, во литературата на повеќето историчари, „ерата на Стојадиновиќ“ ја асоцираат со стимулирање на производството и конзумеризмот кај населението (читај: најмногу кај селаните) преку поддршка на локалните гранки на индустрија кои можат да се стимулираат низ соодветно производство на сировини од примарниот сектор. Во т.н „план на Стојадиновиќ“ за економска преродба биле и проекциите за намалување на невработеноста преку масовни вработувања во споменатите јавни конструкциски проекти, за што бил подигнат домашен кредит од околу 4 билиони динари. (Види повеќе: Nada Boškowska, *Yugoslavia and Macedonia before Tito. Between repression and integration*, (London, New York: I. B. Tauris, 2017), 78 – 8 и 130 – 131). Идеологија зад економската визија сепак поаѓала од неговите десничарски сфаќања за политичката економија. Негово политичко и историографско дело со примеси на политичката автобиографија и сеќавања е книгата *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, (Buenos Aires: „El Economista“, 1963).

тистиките, ниту во нивна детализација, иако истите ќе бидат користени за поткрепување на текстот. Причина за тоа се веќе објавените исцрпни анализи,⁷ како и достапноста на пописите спроведувани во 1921 и 1931 година на територија на Кралство Југославија, заедно со објавените официјални статистички годишници.⁸ Но, кога станува збор за опис на промените и некои аспекти во структурата на работничките слоеви во меѓувоенниот период, како на пример економските миграции и аспектот на етницитетот кај работниците, тогаш едногласно заклучуваме дека изворите и литературата на располагање нѝ се скромни.⁹ Скромни се и методолошките и теоретските приоди користени при нивно разгледување.¹⁰

⁷ Види: Lazar Sokolov, *Promene u strukturi i stanovništva na teritoriji NR Makedonije 1921-1953 godine kako odraz ekonomskog razvoja*, (Скопје: Економски институт на НРМ, 1962); Борче Илиевски, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)*, (Скопје: ФЗФ, 2017); Борче Илиевски, „Етничките и демографски промени на територијата на денешна Република Македонија во периодот 1912-1994 (низ статистички податоци и архивски материјали)“, (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 2007; Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији (Према попису становништва од 31 марта 1931 године)*, (Београд: ИНИС, 1999) и Peter Jambreč, *Development and social change in Yugoslavia: Crises and perspectives of building a nation*, (Lexington, 1975).

⁸ Види: *Дефинитивни резултати пописа становништва 1921 године*, Сарајево, 1932; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knjiga IV, prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju* (Beograd, 1940); *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga III, stanovništvo po zanimanju* (Beograd, 1951); *Statistički godišnjak*, knjiga III, 1931 (Beograd: Štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1934).

⁹ Во поглед на научниот интерес кон прашањата кои ги опфаќа овдешниот наслов, интересно е да се спомене една тенденција забележана во Социјалистичка Федеративна Република Југославија. Почнувајќи од втората половина на 1960-те, со особено засилување во текот на 1970-те, забележителна е особена истражувачка и публицистичка дејност на теми поврзани со работниците мигранти и современите текови на економските миграции во СФР Југославија и Европа. „Жариштето“ на истражувањата најпрво се локализира во Центарот за истражување на миграциите при Институтот за географија на Универзитетот во Загреб, од 1967 година, каде функционираше сериската публикацијата „Миграциски теми“. Од 1984 година „жариштето“ се преместило во Институтот за миграции и народност во Загреб (Види повеќе за научните центри: <http://www.imin.hr/povijest-zadaca-i-planovi;jsessionid=5489F01DA071E4EE3A20ACCDBCFF384F> (пристапено на 11.6. 2019)).

¹⁰ Види за состојбата на темата: Maria Oliveira-Roca, „Tipovi cirkulacije stanovništva i radne snage. Neka teorijska razmatranja i empirijske činjenice“, u *Migracijske teme*, 3 (1987), 1: 31-42; Carl-Urlik Schierup, „Capital accumulation and the import of labour a review of some marxist positions in the 1970's“, u *Migracijske teme* 3-4 (1985) 1: 5-18; Branislav Mikulić, „Mobilnost radnika u Jugoslaviji“, u *Migracijska teme* 3-4 (1985) 1: 77-

Овде предлагам да го користиме природот на младите, но научно и методолошки потенцијални Студии за границите (*Border studies*).¹¹ Според нив, иако границите се воспоставени за да дефинираат географски и културни простори, понекогаш и политички заедници, тие се производ на специфичните историски услови. По Првата светска војна продолжило цртањето на нови државни граници, заедно со воспоставувањето на политички и социјални граници, како и граници поврзани со политиките на самоопределување и идентитет – етнички, јазичен, национален итн. Резултатот бил настанокот на повеќе нови национални држави – но и национални малцинства како „нус-производ“ на истиот процес. Биле воспоставени и наметнати меѓународни обврски за заштита на малцинствата, чија примена ја гарантирала Лигата на народите преку системот на малцински договори. Малцинскиот договор со Кралството на Србите, Хрватите и Словенците бил потпишан во Сен Жермен на 5 декември 1919 година, а стапил во сила на 16 јули 1920 година.¹² Овде расправаме за процеси кои подеднакво влијаеле и на инклузијата и на дискриминација во однос на идентитетите. Категориите на припаѓање и неприпаѓање се конструирале на пост-колонијално, национално, регионално и локално ниво и вклучувале дузина актери.¹³ Оттука, кој припаѓал во Кралството Југославија? Кој припаѓал во центарот или на периферијата на Кралството на „троимениот народ“ со три религии и две азбуки, ако знаеме дека е составено од три признати народи, десет малцинства (Албанци, Германци, Унгарци, Арумуни во Банат, Турци, Русини, Словаци, Чеси, Полјаци и

88; Maria Oliveira-Roca, "Tipovi migracije radnika u Jugoslaviji", u *Sociologija sela* 22 (83/86) 3–16 (1984). Moјca Pajnik, *Migrants as Cheap Labourers in Europe: Towards Critical Assessment of Integration*, u *Migracijske i etničke teme* 28 (2012), 2: 143–163.

¹¹ Со почетокот на новиот милениум започнува развивањето на науките за границите познати како *Border studies*. Неколку катедри на универзитетите во Европа и САД се занимаваат со овој научен предмет: VERA centre for Russian and Border studies, University of eastern Finland (<https://www.uef.fi/en/web/vera/mita-on-rajatutkimus->) UniGR Center for Border Studies, Université de la Grande Région - Universität der Großregion (<http://www.uni-gr.eu/en/research-and-teaching/border-studies>) The Border Policy Research Institute (BPRI) at Western Washington University (<https://wp.wvu.edu/bpri/>).

¹² Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorcad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), 17. Види и: Владимир Ортаковски, *Малцинствата на Балканот*, (Скопје, Штип: „2-ри Август С“, 1998), 121.

¹³ На оваа тема е дискутирано на научната конференција "Migration and Belonging Geschichten von Fremdheit und Zugehörigkeit. Migration als Aushandlungsprozess in westeuropäischen Grenzregionen (1815-1871)", Conference at the German Historical Institute London, 26–28 April 2018 (<https://belonging.hypotheses.org/567>)

Италијанци) и неколку непризнати малцинства (Власи во североисточна Србија и Цинцари во Македонија, Роми, Евреите, Македонците и Бугарите. Последите три биле целосно негирани како засебна етничка егзистенција од страна на државните власти).¹⁴ Во ваквата поставеност согледуваме дека нешто се крие зад горливото прашање на нациите и малцинствата во Кралството Југославија. Досега моравме да разоткриеме три пара елементи поставени во *juxtaposition*: центарот, државата, економијата, спротиставени во огледало со периферијата, малцинствата, капиталот. Сублимирано, нашата теза е дека зад прашањето на националностите и малцинствата вешто се крие прашањето на капиталистичкиот развој и создавањето нееднаквост низ дихотомизирањето на работната сила.

Факторизација на етничкото потекло кај работниците мигранти од националните и други етнички малцинства во Кралството Југославија

Статистиките за социјалната структура и економскиот живот на малцинствата се или непотполни или целосно недостапни за поранешните отомански територии, но и за подобро развиените поранешни хабзбуршки краеве.¹⁵ Според унгарските статистики Германците и Унгарците во најголем дел поседувале ситни имоти, додека Србите и Хрватите биле во категоријата на средниот посед. Но, во категоријата на големи имоти видно предничеле Германците. Овие податоци илустрираат нешто, но не се доволни за реконструкција на социјалната структура кај поединечни малцинства. Понекогаш факторите на евтина земја, квалитетна земја, земјоделски техники, работна етика и вредносен систем биле пресудни: до германско ширење во земјоделството доаѓало заради подобрата обработка на земја, поголема грижа и штедливост, карактеристики кои недостигале кај домашното население; кај Русините начинот на обработка на земјата бил доста примитивен и голем дел од нив живееле во сиромаштија. Чесите и Словаците, особено оние кои живееле во Хрватска во најголем број биле селани, а мал дел работеле како земјоделски работници и селски занаетчији. Посебен со-

¹⁴ Janjetović, *Deca careva*, 17-19.

¹⁵ Авторите на оваа тема често посочуваа на проблемот со статистиките и нивните административни, но и идеолошки недоследности. Види кај: Janjetović, *Deca careva*, 114; Ристо Христов, *Труdbеничките општествени слоеви во Македонија: (1919-1941)*, (Скопје: Унија, 1994); Vladan Jovanović, *Jugoslovenska drzava i Juzna Srbija 1918 – 1929. Makedonija, Sandzak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, (Beograd: INIS, 2002); Boškovička, *Yugoslavia and Macedonia before Tito*.

цијален и економски статус меѓу малцинствата уживале припадниците кои се занимавале со занаетчиство. Германците биле познати по градежништвото и преработката на текстил, додека Унграците се истакнувале во преработката на метали, што било условено со нивната работа на Железницата. Во Штаерска Германците држеле дури $\frac{1}{4}$ од занаетчиството во свои раце. Што се однесува на трговијата, нејзини предводници во државата останале Србите, а од малцинствата се истакнувале Евреите и Цинцарите. Уделот на малцинствата во трговијата бил поголем таму каде што нивното учество во градскиот живот било поголемо. Значајна трговска традиција воспоставиле Германците во Марибор, Љубљана и Целје. Различна била состојбата во индустријата. Во северните делови на земјата најголем дел припаѓал на националните малцинства на Германците и Унгарците. Според податоците од пописи спроведувани пред Првата светска војна, повеќе од 50% од работниците во Војводина биле Унгарци, но со оглед на спроведуваната унгаризација податокот треба да се земе со доза на резерва. Во Хрватска во 1895 година имало 4 579 Унгарци меѓу помошниот индустриски персонал; германски работници во Војводина според пописот од 1931 година имало 3 052. Влијанието и моќта на малцинствата вклучени во индустрија најмногу се чувствуваале во мала средина како Словенија. Вистинската економска и социјална моќ на германското малцинство во оваа покраина во најголем дел се заосновала на силната германска индустрија концентрирана во Марибор, Целје, Јасенице, Сидани Мост и уште неколку „малцински области“. Националната структура на сопствениците на имот, кредитни задруги и финансиски институции може да ги покаже социјалните разлики меѓу етникумите кои во Југославија станале национални малцинства.¹⁶ Пред Првата светска војна во голема предност биле Унгарците – сопственици на капитал од пештанските банки, но според припремата за аграрната реформа од 25 февруари 1919 година за ликвидирање на големите хабзбуршки (династички) поседе и „национализацијата“ на капиталот на иматели со малцинско потекло (најчесто унгарско или германско), целта била странските банки и заводи да преминат во раце на „државниот народ“. Наследствата и континуитетите на историските и политичките привилегии на одредени региони не се согласувале секогаш со социјалната структура на малцинствата кои биле таму населени. Ова особено важело за Унгарците кај кои постоеле најголеми социјални разлики – во склад со наследената сталешка структура на Унгарија. Дури и Герман-

¹⁶ Види: *Наша народна привреда у 1931 године. У светлости биланса наших водечих акционарских друштва*, Београд: Народно Благостање, 1931.

ците во Словенија кои уживале повеќе предности во старата држава, како целина не можеле да се пофалат со материјална благосостојба: Кочевје, каде Германците биле најмногу населени останала сиромашна и економски занемарена аграрна област. Арумуните после 1918 година продолжиле со скромниот економски и културен живот на кој биле навикнати под Хабзбуршката империја. Јужните краеве општо ги карактеризирале аграрни региони со феудални остатоци во социјалната структура за кои не постојат целосни статистички податоци.¹⁷

За самиот миграционен агрегат, особено ако се работи за малцинство во состав на *de facto* повеќенационална држава како Кралството Југославија чија државна власт *de jure* се афирмира преку над-национална идеологија, преку идеата за југословенство и „троимен народ“, основно културно и политичко прашање било дали е сочуван етничкиот идентитет, националната и културната идеологија. Малцинствата во Кралството Југославија имале релативно силна етно-културна хомогеност и гравитација спрема сопствената заедница. Кога се нашле во рамки на новата држава создале свои друштва, спортски, фолклорни, рекреативни, образовни и хуманитарни организации, како и чести барања за образование на мајчин јазик.¹⁸ Кога припадниците на малцинствата ги гледаме како комутанти на работната миграција во државата, видлив е и нивниот отпор кон урбаната култура на индустриските центри и зачувување на автономниот систем на вредности од и во своите рурални култури и живеалишта, без разлика дали се работи за Германци, Унгарци или работници од Меѓумурје кои ги напуштиле своите селски средини и стигнале на работа во Загреб.¹⁹

Во однос на дефинирањето и одредувањето типизација на миграцијата на работна сила засегната во насловот, по прегледот на лите-

¹⁷ Janjetović, *Deca careva*, 144-169. За економската состојба на населението во јужните краеве види Јовановиќ, *Jugoslovenska država*; и Мил. Р. Гавриловиќ, *Привреда Јужне Србије*, (Скопје: „Немања“, 1933); Милутин Стакиќ, „Наши јужни крајеви и економски проблеми“, во *Јужни Преглед*, год. I, бр. 2 – 3 (1927): 79 – 83; Растко Пурић, *Наличја, социјалне проблеми Јужне Србије*, (Скопје: Немања, 1934); Тодор Миrowsки, „Стопанството на Варадрска Македонија меѓу двете светски војни“ докторска дисертација, одбранета на 20 јануари 1934 на Економско-комерцијалната висока школа во Загреб, (Скопје: МАНУ, 1998).

¹⁸ Janjetović, *Deca careva*, 144-169.

¹⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918 – 1931*, (Zagreb: Institut za historiju radnickog pokreta Hrvatske, 1973), 67; Види и: *Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини – Пословање Привремене Радничке Коморе за Војводину у 1926 – 27 године*. Штампариија издавачког завода д. д. „Данчић“ у Новом Саду, 1927.

ратура²⁰ за комутација и миграција на работна сила се покажа дека е невозможно да се стават општи црти на релевантните просторни движења, бидејќи тие се честа, сложена и разновидна појава. Во разликувањето на миграциите на работната сила која е овде засегната, најважни критериуми се: географската положба на местото на живеење во однос на местото на работа (локално, регионално, меѓународно), потеклото на комутантите или мигрантите (етницитет, народост или националност) и (не)занимавање со двојна економска активност (мигранти/комутанти чисти работници или селани-работници). Притоа, една од ретките општи и заеднички карактеристики е дека мажите преовладуваат над жените во миграциите.²¹ Комутација претставува редовна циркулација на населението, т.е секое заминување на жителот од местото на живеење во друго место, по кое следи враќање.²² Бидејќи најголем дел од примерите кои ќе бидат искористени се однесуваат на работници кои мигрираат во рамки на иста држава, редовно или сезонски, во ред е да ги нарекуваме и комутанти, но „мигранти“ подобро ја опишува нивната егзистенција, па тој термин ќе биде користен понатаму. Би можеле да резимираме дека типот на миграции кои не интересираат се релативно трајни економски миграции на работници со малцинско потекло привлечени од центрипетални сили кон индустриските центри кои низ капиталистичките односи стануваат претструктурирана константа во работната сила во поширока смисла, а нивното етничко потекло се факторизира токму низ капиталистичките односи поврзани со животниот стандард. Етницитетот на работниците од југословенските малцинства не би можеле да кажеме дека е примарна причина за нивните работни миграции во рамки на Кралството Југославија, но дефинитивно е фактор кој се активира поради поларизациите во националната идеологија во периоди на политичка криза. Впрочем, самото формирање на работниците како работничка класа се одвивало преку огромна редистрибуција на работната сила во географска димензија.²³

Официјалната статистика за 1931 година оперирала со бројка од 25 931 странски работници на подрачјето на цела Југославија.²⁴ Во контекст на правната регулација на овој дел од населението, освен мал-

²⁰ Oliveira-Rocca, „Tipovi cirkulacije“, 31-42. Авторката дава извештај за литературата и авторите кои се занимаваат со темата со соодветниот теоретски дискурс кон кој тие припаѓаат или го формираат.

²¹ Oliveira-Rocca, „Tipovi cirkulacije“, 37.

²² Oliveira-Rocca, „Tipovi cirkulacije“, 37.

²³ Zivan Tanic, *Proleterijat izvan domovine*, (Beograd: Centar za socioloska istrazivanja, Prosveta, 1979), 10-15.

²⁴ Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 74.

цинските договори во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, од 1920 година релевантни се и законите кои се однесувале на правата на работниците,²⁵ конкретно на работниците мигранти, кои станувале меѓународно признати по Версајскиот мировен договор: *Препорака 19 – За спроведување статистика на мигрантите*, 1922 година; *Конвенција број 19 – за еднаков третман на домашните и странските работници во однос на оштета за несреќа при работа*, усвоена на Општото Собрание на Меѓународната организација на трудот во Женева, од 1925 година; *Конвенција 21 – за спроведување инспекција на мигрантите*, 1926 година; *Конвенција број 25 – за осигурување во случај на болест на индустриски и трговски работници и домашна послуга*, усвоена на Општото Собрание на Меѓународната организација на трудот при Лигата на народите, во Женева, 1927 година.²⁶ Важна е и работата на институциите за инспекција и надзор на трудот во Кралството Југославија и Законот за трудова инспекција.²⁷

Примери: Загреб, Војводина и Вардарска Македонија

Извонредно брзиот пораст на населението и работната сила на Загреб од 1890 до 1931 година бил резултат на стопанскиот развој на градот.²⁸ Загреб во споменатиот период станал регионален центар кој се развивал како силно трговско, транзитно, финансиско, индустриско и културно средиште, оставајќи ги зад себе соседните стопански центри Сисак, Карловац и Вараждин.²⁹ Интензивната урбанизација била последица на силната имиграција на населението. Автохтоното насе-

²⁵ Види и: *Радничко законодавство, књига прва: Закон о инспекцији рада, Закон о заштити радника, Закон о меѓународним конвенцијама рада*, 14 свеска збирка закона протумачених и објашнених судском и административном праксом, друго издање, издавачка књижница Геце Кона, Београд 1927; Janko Bedeković, *Zbirka zakona, naredba I svih propisa državne uprave po abecednom I vremenskom redu*, (Zagreb: Tisak jugoslovenske štampe D. D., 1926).

²⁶ *Rasprave o migracijama*, Svezak 2, Centar istraživanje migracije, Zagreb (1978): 10.

²⁷ Види повеќе: Саша Перишић, *Организација и принципи Инспекцијског надзора*, Дисертација одбранета на Правниот факултет во Ниш 24.12 2010. Види и: Богдан Крекић, „Наше радништво“, у *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца: 1918-1928 године* (Београд: Матица живих и мртвих Срба, Хрвата и Словенаца, 1928), 184 – 207; Извештај Инспекције Рада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г. 1920. Издало Министарство Социјалне Политике решењем својим бр. 39028 од 19/VI. 1921.

²⁸ Види примери за индустрискиот развој и работничко население: *Zagrebačka općina Trnje do 1945. Godine*, (ur. Mira Kolar-Dimitrijević), (Zagreb: IHRPH, 1981).

²⁹ Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 67.

ление во Загреб, со оглед на неговиот раст, сè повеќе се намалувало, а вселеното население ја создавало базата на стопанскиот потенцијал и работната сила во градот. Во Загреб продолжила една тенденција од пред Првата светска војна: карактеристичното доселување на Словенци во Загреб во деценијата по завршувањето на војната. Големите трговски куќи и фирми од Австрија како Кастнер и Ухлер (Kastner und Ohler), големопродажната фирма за кафе Меинл (Meinl) и други претпријатија со надворешен капитал сакале да им дадат на своите претпријатија национален карактер.³⁰ Ова е одличен пример дека работните имиграции не биле секогаш заради потреба од додатна работна сила, туку и заради давање на национален карактер на сопственоста на капиталот.

Движење на странското население во Загреб, 1910 - 1948 година				
Народност	1910	1921	1931	1948
Австријци	3 965	3 545	6 287	918
Унгарци	3 871	1 206	2 210	1 058
Чеси, Словаци	1 014	1 863	2 310	1 841
Руси	37	411	1 440	1 251

Табела 1: Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918 – 1931*, 73.

Во однос на економската активност на наведеното население во Табела 1, Унгарците во Загреб биле вработени во најголем дел на железницата. По распадот на Хабзбуршката империја и превземањето на железницата под кралската управа во Белград, скоро сите унгарски работници се вратиле во Унгарија. Додека пак Австријците, потекнувајќи од развиено индустриско општество, се инфилтрирале во хрватска индустрија како експерти и специјалисти, па нивното заминување би значело обособување на нормалното одвивање на производството. За да се осигура економски и индустриски развој на Загреб, во периодот 1918 – 1931 година растел бројот на вработени (индустриски) експерти со потекло од Австрија и Чешка и покрај идеолошката и политичка тенденција на државата да се намалува бројот на странци. Во поглед на економската активност, ако странците во 1910 година биле претежно од австрискиот аминистаривен и воен апарат, сега тие се ангажирале како стручни и доверливи лица на надворешниот капитал. На подрачјето на Градот Загреб по Првата светска војна, пресметани се околу 9 000 странски работници. Заради опасноста од повоен прогон заради

³⁰ Kolar-Dimitrijevic, *Radni slojevi Zagreba*, 67.

непријателски меѓудржавни односи и повоена индустриска криза на невработеност во матичните земји, Австријците, Германците и Чесите плаќале и по 20 000 динари за југословенско државјанство, односно од 9 000 до 20 000 динари за дозвола за работен престој, луксуз кој можеле да си го доволат само богатите странци. Сиромашните работници со странско потекло живееле во страв од прогон од властите и ограничувања од сè послните синдикати на домашните работници кои сакале да ја ограничат евтината работна сила. Буржуазијата која се наоѓала на власт, во страв од несигурната повоена политичка состојба, на барање на загребските работници донела неколку правни регулации во однос на странските работници меѓу кои најригорозната *Наредба за присилен изгон на странци на подрачјето на Загреб* од 1920 година. На почетокот на 1921 година согласно *Наредбата* се иселуваат 200 странски работници, а индустријалците успеале да обезбедат 150 работни дозволи. Со слабеењето на работничката класа и синдикатите, индустријалците успеваат да ја поедностават процедурата за работна дозвола и овозможуваат групно вработување на странци, со што нагло паднала цената на трудот. Странското потекло на овие работници ги правело правно непознатливи, синдикално неорганизирани и зависни од работодавачот, без разлика на нивната квалифицираност за работа. Нивното работно време било подолго од работното време на локалните работници. Бенефициите кои работниците со австриско и унгарско потекло ги уживале за време на Хабзбуршката империја на истото подрачје, станувале минато. *Правилникот за вработување странски работници* стапил на сила во почетокот на 1924 година. Со *Правилникот* се легализирала праксата според која мигрантите работници не смееле да го променат газдата - работодавач и праксата според која со напуштањето на работата се губела дозволата за престој во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците. Односот меѓу работната сила и потеклото и етницитетот во контекст на југословенските политики на државата и за време на силната *Обзнана* бил двоен т.е дејноста на политичките и економските органи против работниците имигранти со потекло од Австрија, Унгарија и Чешка бил привиден. Министерството за труд и социјална политика во Белград всушност помагало во вработувањето на странците во стопанството. Доказ за тоа се податоците на Министерството за квалифицираноста на работниците според која се издавала дозволата, а истите податоци се чувале во голема тајност.³¹

³¹ Колар-Димитријевиќ ги наоѓа овие податоци според IHRPH, Zbirka Inspekcija rada, IV – dopis odjeljenja za socijalnu politiku od 17. II 1922. Jurju Demetrovicu u Zagrebu da se poduzmu mjere za ogranicenje ulaska stranih radnika. Slican dopis registriран je I u HAZ, GP, 8161/III 31. I 1923.

Примерите кои следат, доаѓаат од подрачјето на Војводина – Банат, Бачка и Барања – и тие се однесуваат на преместување на работна сила со малцинско или странско потекло во регионите-центри на одредена индустрија во Војводина (или подоцна, формативот на Дунавската Бановина). Војводина заради своите географски и климатски карактеристики представувала модерен „Ел Дорадо“ на теориите и практиките за експанзија и колонизација на државата.³²

Според статистиките, забележано било зголемување на населението по Првата светска војна и најголема густина на населеност во споредба со останатите покраини. Во проценти народноста на жителите изнесувала: 32, 3% Срби и Хрвати, 27,7% Унгарци, 23,8% Германци, 5,4% Романци, 4,9 % „други Словени“ (Словаци и Русини), 0,6 % Словенци и 0,4% „други народности“.³³ Социјалната структура на населението била опишана со „аграрен карактер од специјален тип“ со засилено бројно диференцирање меѓу „селата и варошите“ т.е раст на население кое се вработува во индустрија – вкупно со сите занимања надвор од земјоделство се занимавале 35,5%.³⁴ Сепак, и овие занимања биле „органични поврзани“ со земјоделството – оттаму и „специјалниот карактер“ на Војводина. Врз моќното земјоделство во Војводина се изградила и силна аграрна индустрија чиј капитал бил во сопственост на унгарски големопоседници и пештански аграрни банки. За работа на овие големи поседе сопствениците често увезувале евтина работна сила од останатите региони или покраини, особено од Меѓумурје, кои како силна конкуренција ја намалувале цената на надницата и работелите на повеќе активности во рангот на земјоделството и придружните активности. Овие селани од Меѓумурје од Работничката комора за Војводина (*Привремена Радничка Комора за Војводина*) ги сметале за „земјоделски работници“. Момчило Путник, делегат на градот Србобран, на ан-

³² Војводина, со буквално значење – кнежевство, е лоцирана во најсеверните делови на Југославија. Во 1849-1860 конституирана како посебна провинција – Српска Војводина – во рамки на Хабзбуршката империја. Овде биле значајни процесите на економско и политичко пресликување на развојот во Унгарија. Така, процесот на „унгаризација“ се поклопува со апликацијата на капиталистички принципи од унгарското земјоделство. Војводина била „локомотивата на хабзбуршкото земјоделство“ од повеќе причини, во новата југословенска држава станала житница на нацијата. Од 1929 г., со новата административна поделба, е форматив на Дунавската Бановина. Почвата е меѓу најплодните во Европа. Види подетално за овие прашања: Jozo Tomasevich, *Peasants, politics and economic change in Yugoslavia*, (Stanford: Stanford University Press, 1955), 3-139.

³³ *Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини*, 7.

³⁴ *Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини*, 13.

кетата за положбата на работниците одржана на 9 јули 1927 година во Нови Сад произнел дека

„еден унгарски големопоседник од Србобран увезува од Меѓумурје работници кои ги договара за 12,5 дека маст, и исто токлу сланина и месо, 10 дека грав и 30 динари во готови пари. Вкупно пресметано, еден работник, работејќи 17 саати најтешка физичка работа, заработува дневно по 20 динари. (...) Според Договорите на работниците им се забранува да одат на друг имот за 6 месеци од вработувањето.“³⁵

Од Комората наведуваат создавање на „излишна локална работна сила“ заради конкуренцијата донесена од Меѓумурје.³⁶ Во меѓувоеониот период, оваа „излишна работна маса“ од локално население егзистенција барала во прекуокеанска миграција.³⁷

Уште еден пример кој припаѓа во низата, се однесува на зачестените молби за работна дозвола на бугарски жители во 1926 година и е поврзан со одосот помеѓу Министерството за социјална политика во Белград, Комората на работниците од Војводина, Обласната трудовата инспекција во Нови Сад и потребите на крупните работодавци во Војводина за странска работна сила. Истата година, се достигнал врвот на „излишни домашни работници“ според анкетите на Комората. Во меѓувреме, од 1 јануари 1926 до 31 јули 1927 стигнале 393 молби за дозвола за вработување странски работници (за кои имала право да ги издава Обласната трудова инспекција).³⁸ На зачестените молби за бугарски градинарски работници Управта на Комората по разгледувањето одговарала негативно со образложение дека секој војводински земјоделски работник може да се приучи за градинарство во состојба на општа безработица, а слични мислења давала и Државната берза за труд во Белград. И покрај тоа, Обласната трудова инспекција за Нови Сад издавала работни дозволи на бугарски жители кои потоа самите закупувале мали парцели за градинарство, надвор од работата кај нивните газди, за наскоро, самите да станат работодавци на војводинските селани и бугарските работници за надница. Последниве се сочиле со над-експлоатација токму заради својот статус на работници мигранти, иако биле вработени на парцели закупени од нивни сонародници.

³⁵ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини, 32.

³⁶ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини, 33.

³⁷ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини.

³⁸ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини, 161.

Одредени трансформации во склоп на модерната држава и нејзиниот апаратус, имено Кралството на Србите, Хрватите и Словенците/Кралството Југославија, од аспект на економските и политички центри на моќ, животните услови и социо-економската положба, доживува и населението во Вардарска Македонија активно во индустриски претпријатија, индустриски работилници или сложени мануфактури, на соодветен историски степен.³⁹ Територијата на Вардарска Македонија во 19 и 20 век се одликувала и била позната по етничкиот диверзитет на населението, кој во согласност со аграрната суштина на регионот одлично се дефинира низ терминот „селански океан“.⁴⁰ Во пописот на населението на територија на Вардарска Македонија во 1921 година, вкупниот број на населението изнесувал 798 291 илјада жители, а во пописот од 1931 година живееле 938 625 жители. За една деценија бројот на жители се зголемил за 140 334.⁴¹ Структурата на населението во Вардарска Македонија според пол, а според пописите од меѓувоениот период изнесувала 49,65 % мажи и 50,35 % жени во 1921 година и 50,11 % мажи и 49,89 % жени за 1931 година. Причините зад овие бројки, се кријат во воените и револуционерните дејствија кои се одвивале на територијата од 1903 година, до Балканските војни и на крајот Првата светска војна, низ чиј тек настрадало машко население, миграциите на населението заради политички мотиви и одливот на машко население во печалба.

Во 1921 година во Вардарска Македонија од вкупниот број на жители, 74,3 % биле земјоделско население, а само 25,7 % од активното и неактивното население егзистирало од неземјоделски дејности. Во 1931 година 74,4 % од вкупниот број на жители на Вардарска Македонија егзистирале од земјоделство, а 25,6 % од останатите неземјоделски дејности (занаемство, индустрија, трговија, јавни служби и др.).⁴² Во

³⁹ Види повеќе: Васко Дукмециев, „Економската политика на Кралството на Југославија во Македонија (1929-1941)“ (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 2014; Ристо Христов, „Градското стопанство на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни низ архивски извори“, во *Историја*, год. 88-89, бр. 1-4 (1999): 93 – 108; Христов, *Трудбеничките*; Jovanović, *Jugoslovenska država*; Dančo Zografski, „Glavne faze, obeležja i dimenzije razvitka industrije u Makedoniji do kraja Drugog svetskog rata“, in *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 1 (1974), 123 – 139; Boškowska, *Yugoslavia and Macedonia before Tito*.

⁴⁰ Терминот фрекфентно го користи и објаснува Владан Јовановиќ, види го поглавјето „Seoski ocean, etničko šarenilo, mimikrija“ кај Jovanović, *Jugoslovenska država*, 56-62.

⁴¹ Види повеќе: Илиевски, *Демографските карактеристики*; Илиевски, „Етничките“.

⁴² Илиевски, *Демографските карактеристики*, 65.

1931 година бројот на земјоделското население во Вардарска Македонија во однос на 1921 година се зголемил за околу 100 000 жители или просечно годишно за околу 10 000 лица. Во однос на вработените во индустрија, според податоците кој ги обработил и анализираше Коста Сидовски, во 1940 година бројката изнесувала 10 853 работници и службеници, а најмногу вработувала тутунската индустрија и учествувала со 66,4 % од вработената работна сила. Според авторот, најизразито зголемување на работната сила се случило во периодот 1926 – 1930 година, кога индексот на порастот на вкупниот број вработени (1918=100) пораснал за 1 046 и ја обележал пресвртницата во историскиот развој на индустријата во Вардарска Македонија. Тоа е период на релативен просперитет во некои области на стопанството, а особено на индустријата.⁴³ Структурата на работната сила во Вардарска Македонија по стручности во преработувачката индустрија во 1940 година, се одликувала најмногу со неквалификувани работници.⁴⁴ Освен вработени работници од македонско потекло во индустријата биле ангажирани и работници од другите покраини, подоцна бановини, како и странци. Во индустријата имало ангажирано

„211 квалификувани работници по народност Срби, Хрвати, Словенци и др. и 53 работници странци. Сите вработени странци биле висококвалификувани и квалификувани работници. Уделот на работниците од другите подрачја и странци во однос на вкупниот број работници, не претставувал сериозен процент. ... Овие работници биле главно вработени како стручњаци во разни индустриски претпријатија, како технички раководители, мајстори, специјалисти на погони и др. ... Честопати овие мајстори биле ангажирани условно на 1-2 години и по истекот на договорот ги напуштале претпријатијата. Но голем број од нив останувале како стални работници (надмлинари, електро-техничари, словослагачи и др.), кои всушност раководеле со производствениот процес и го одржувале погонот. Странските работници задолжени за раководење со технолошкиот процес или за одржување на погонот во однос на домашните работници биле привилегирани, поради недостигот на домашни квалификувани работници.⁴⁵

⁴³ Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата во НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918 – 1941)*, (Скопје: Економски институт, 1960), 322 - 329.

⁴⁴ Сидовски, *Развитокот*, 332.

⁴⁵ Сидовски, *Развитокот*, 337 – 338. За етничкиот состав на работничките слоеви види и: Растко Пурић, *Работнички југ*, (Скопје: Немања, 1937), 12, 20.

Заклучок

Економијата на меѓувоенна Југославија се насочувала сè повеќе кон алокации од аграрниот во индустрискиот сектор и создавање нови слоеви на работници и економски активно население надвор од земјоделството. Економијата условила работни миграции каде етничкото потекло на работниците се факторизирало и за „пополнување на сиромашните џебови“ намалувајќи ја надницата на локалните работници и за давање национален карактер на претпријатијата со странски капитал, особено во слојот на експерти и квалифицирани работници. Регионите каде во најголем дел егзистирале малцинствата, на север од Србија, Кочевје во Словенија и територијата на Вардарска Македонија, стануваат периферии во однос на националните центри – Белград, Загреб, Љубљана. Сопствениците на индустриски капитал во периодот по 1919 година се соочувале со интернационализација на работничкото движење и законодавството кое започнало да ги штити работничките права општо, и правата на работниците мигранти конкретно, но многу лесно успеале да ги најдат законските дупки при добивање дозволи за работа и „увоз“ на евтина работна сила од аграрните периферии до индустриските центри.

Литература:

Објавени звори:

Bedeković Janko, *Zbirka zakona, naredba I svih propisa državne uprave po abecednom I vremenskom redu*, (Zagreb: Tisak jugoslovenske štampe D. D., 1926).

Гавриловић Р.Мил., *Привреда Јужне Србије*, (Скопје: „Немања“, 1933).

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knjiga IV, prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju (Beograd, 1940).

Дефинитивни резултати пописа становништва 1921 године, Сарајево, 1932

Dukanac Ljubomir, *Indeksi konjunktornog razvoja Jugoslavije 1919 – 41*, (Beograd, 1946).

Извештај Инспекције Рада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г. 1920. Издао Министарство Социјалне Политике решењем својим бр. 39028 од 19/VI. 1921.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga III, stanovništvo po zanimanju (Beograd, 1951).

Мировски Тодор, „Стопанството на Варадрска Македонија меѓу двете светски војни“ докторска дисертација, одбранета на 20 јануари 1934 на Економско-комерцијалната висока школа во Загреб, (Скопје: МАНУ, 1998).

Наша народна привреда у 1931 године. У светлости биланса наших водечих акционарских друштва, Београд: Народно Благостање, 1931.

- Перишиќ Саша, *Организација и принципи Инспекцијског надзора*, Дисертација одбранета на Правниот факултет во Ниш 24.12 2010. Види и: Богдан Крекиќ, „Наше радништво“, у *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца: 1918-1928 године* (Београд : Матица живих и мртвих Срба, Хрвата и Словенаца, 1928).
- Положај радничке класе. *Привредне и социјалне прилике радника у Војводини – Пословање Привремене Радничке Коморе за Војводину у 1926 – 27 године*. Штампарија издавачког завода д. д. „Данчић“ у Новом Саду, 1927.
- Пурић Растко, *Наличја, социјалне проблемие Јужне Србије*, (Скопје: Немања, 1934).
- Радничко законодавство, књига прва: Закон о инспекцији рада, Закон о заштити радника, Закон о меѓународним конвенцијама рада*, 14 свеска збирка закона протумачених и објашнених судском и административном праксом, друго издање, издавачка књизница Геце Кона, Београд 1927.
- Statistički godišnjak*, књига III, 1931 (Beograd: Štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1934).
- Стакић Милутин, „Наши јужни крајеви и економски проблеми“, во *Јужни Преглед*, год. I, бр. 2 – 3 (1927): 79 – 83.

Монографии и статии:

- Boškovska Nada, *Yugoslavia and Macedonia before Tito. Between repression and integration*, (London, New York: I. B. Tauris, 2017).
- Devetaković Stevan, *Ekonomika Jugoslavije: tehnološki progres, ekonomska struktura, regionalni razvoj*, (Beograd: Savremena administracija, 1991).
- Дукмециев Васко, „Економската политика на Кралството на Југославија во Македонија (1929-1941)“ (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 2014.
- Zografski Dančo, “Glavne faze, obeležja i dimenzije razvitka industrije u Makedoniji do kraja Drugog svetskog rata”, in *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 1 (1974), 123 – 139.
- Илиевски Борче, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)*, (Скопје: Ф3Ф, 2017).
- Илиевски Борче, „Етничките и демографски промени на територијата на денешна Република Македонија во периодот 1912-1994 (низ статистички податоци и архивски материјали)“, (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 2007.
- Исиќ Момчило, *Социјална и аграрна структура Србије у Кралевини Југославији (Према попису становништва од 31 марта 1931 године)*, (Београд: ИНИС, 1999).
- Kolar-Dimitrijević Mira, *Radni slojevi Zagreba od 1918 – 1931*, (Zagreb: Institut za historiju radnickog pokreta Hrvatske, 1973).
- Marsenić V. Dragutin, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*, (Beograd: Savremena administracija, 1988).

- Marsenić V. Dragutin, *Odnosi akumulacije i potrošnje u jugoslovenskoj privredi*, (Beograd: Naučna knjiga, 1969).
- Mikulic Branislav, "Mobilnost radnika u Jugoslaviji", u *Migracijska teme* 3-4 (1985) 1: 77-88.
- Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, (Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1961).
- Jambreč Peter, *Development and social change in Yugoslavia: Crises and perspectives of building a nation*, (Lexington, 1975).
- Janjetović Zoran, *Deca careva, pastorcad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005).
- Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Juzna Srbija 1918 – 1929. Makedonija, Sandzak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, (Beograd: INIS, 2002).
- Oliveira-Roca Maria, "Tipovi migracije radnika u Jugoslaviji", u *Sociologija sela* 22 (83/86) 3–16 (1984).
- Oliveira-Roca Maria, "Tipovi cirkulacije stanovništva i radne snage. Neka teorijska razmatranja i empirijske činjenice", u *Migracijske teme*, 3 (1987), 1: 31-42.
- Ортаковски Владимир, *Малцинствата на Балканот*, (Скопје, Штип: „2-ри Август С“, 1998), 121.
- Pajnik Mojca, *Migrants as Cheap Labourers in Europe: Towards Critical Assessment of Integration*, u *Migracijske i etničke teme* 28 (2012), 2: 143–163.
- Rasprave o migracijama, Svezak 2, Centar istraživanje migracije, Zagreb (1978): 10;
- Sokolov Lazar, *Promene u strukturi I stanovništva na teritoriji NR Makedonije 1921-1953 godine kako odraz ekonomskog razvoja*, (Skopje: Ekonomski institut na NRM, 1962).
- Schierup Carl-Urlik, "Capital accumulation and the import of labour a review of some marxist positions in the 1970's", u *Migracijske teme* 3-4 (1985) 1: 5-18.
- Tanic Zivan, *Proleterijat izvan domovine*, (Beograd: Centar za socioloska istrazivanja, Prosveta, 1979).
- Tomasevich Jozo, *Peasants, politics and economic change in Yugoslavia*, (Stanford: Stanford University Press, 1955).
- Христов Ристо, „Влијанието на економската криза врз стопанството меѓу двете светски војни“, (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 1986.
- Христов Ристо, „Градското стопанство на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни низ архивски извори“, во *Историја*, год. 88-89, бр. 1-4 (1999): 93 – 108.
- Христов Ристо, *Трудбеничките општествени слоеви во Македонија: (1919-1941)*, (Скопје: Унија, 1994).
- Calic Marie-Janine, *Sozialgeschichte Serbiens: 1815-1941: der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung* (München: R. Oldenbourg, 1994).
- Чалић Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Клио, 2013).